

Pietista ismeretelmélet

Kalmár György nyelvelméletének ideológiai alapjaihoz

HEGEDÜS Béla

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

ORCID ID: 0009-0002-7145-3763

Pietist epistemology. The ideological foundations of KALMÁR György's theory of language

Abstract | The main focus of this essay is to explain some of the more difficult aspects of the linguistic theory of KALMÁR György (1726–?), a Hungarian theologian, philosopher and poet. This study presents a tradition of epistemology, namely pietist epistemology. Despite its lack of canonisation in the history of science, it has had a long-lasting effect on the contemporary epistemological approaches. One consequence of the changes in the history of ideas and philosophy in the early modern period was that the way of thinking about language became interdisciplinary. In one his major studies (*On the philosophical foundations of the early literary philosophy of the Hungarian Language*), CSETRI Lajos summarised and typologised the impact of the various language theories on the history of Hungarian literature in a long-lasting way. He was one of the first to praise KALMÁR György's language theory. CSETRI distinguished three basic traditions of thought in the theory of language: the rationalist, the empiricist and the so-called logosmistical. He ascribed to the latter a special role in the creation of modern fiction in the Age of Romanticism, and he also emphasised the role of pietism in it. The latter half of the study describes some of the antecedents that influenced KALMÁR György's theory of language. The works of scholars from Halle is presented, or of those under the intellectual influence of the Franckesche Stiftungen of Halle, whose works have not been analysed in the German scientific literature before.

Keywords | KALMÁR György; theory of language; epistemology; pietism; birth of modern literature

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásaimat a Klebelsberg Kuno-ösztöndíjprogram (Berlin) és a Dr. Liselotte Kirchner-Stipendienprogramm (Halle/Saale) támogatta.

Nem mondom, mint szeretlek,
Hol lelnék arra szót?
Nem érez, aki érez
*Szavakkal mondhatót.*¹

1. Bevezető

Talán kicsit elcsépeltnek tűnhet a tanulmányom elején a fenti Vörösmarty Mihály-idézet az *Idához* című 1836-os verséből. Amiért mégis indokoltnak gondolom használatát, az az idézet utolsó két sorának egy Balázs Jánoshoz köthető különös értelmezése:

Ki tudjuk-e kellőképpen fejezni mindazt, amit gondolunk, érzünk, akarunk? Ezt a nyelvbölcseleti szempontból alapvető kérdést a sztoicizmus szellemében megfogalmazva úgy tehetjük föl, hogy vajon igaz és hű tolmácsa-e a [...] külső beszéd a belsőnek. Fülünkben csengnek Vörösmarty ezzel kapcsolatos híres szavai: „Nem érez, aki érez Szavakkal mondhatót.” Kevesen tudják azonban, hogy nagy költőnk e nevezetes megállapítása végeredményben a középkori misztikában gyökerező nézetek költői újrafogalmazása.²

Nem vagyok járatos a Vörösmarty-filológiában, nem tudom megítélni, hogy a költő „nevezetes megállapításai” direkt a középkori misztika bizonyos nézeteinek újrafogalmazását jelentik-e, vagy éppen csupán *túlzásként* is felfoghatók. Mindenesetre dolgozatom témája végül is ez a nyugtalanító feltételezés, miszerint lehetséges úgy ismeret-re szert tenni, hogy azt közvetlen tapasztalással vagy nyelvi közvetítéssel nem lehet alátámasztani.

A tudomány művelésével kapcsolatos elképzeléseimtől távol áll, hogy a felvetett téma, a *pietista ismeretelmélet* mint lehetséges új kutatási terület teljességre törekvő, né tán kimerítő összefoglalását adjam. Nem vállalkozom az azzal foglalkozó, s általam megismert idegen nyelvű szakirodalom kimerítő ismertetésére sem (a témával kapcsolatban magyar nyelvű szakirodalomról alig beszélhetünk). Parafrázálni azt pláne nem szeretném. Egyrészt a felvetett témának – meglepő módon – nincs még német nyelven sem kimerítő szakirodalma, másrészt mások eredményeinek ismertetése néhány lábjegyzettel megoldható.

A dolgozat részben Kalmár György nyelvelméletének néhány nehezen értelmezhető aspektusára összpontosít. Nyilván magyarázatra szorul, hogy irodalomtörténészként miért olyan fontos számomra évek óta ez a téma, hiszen egyértelmű, hogy a korai újkori és a modern episztemológia iránti érdeklődésem innen ered. Továbbá Kalmár

1 VÖRÖSMARTY Mihály, *Idához*, 1836. Kiemelés: HB. VÖRÖSMARTY Mihály, *Összes költeményei*, szerk. HORVÁTH Károly, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 324. Azt javasolnám, hogy a jegyzet végére írjuk oda (és minden további ilyen esetben), hogy „Kiemelések tőlem – HB.

2 BALÁZS János, „A misztika nyelvbölcselete”, in BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*, Elvek és utak, 193–215 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), 193.

munkásságától függetlenül is évek óta próbálom megérteni, mi magyarázza a modern (szép)irodalom megjelenését a 18. század második felében? Még nem teljesen kiforrott véleményem szerint a kulcs a fikció fogalmának megváltozása, aminek alapja a tudásról, a valóságról és az emberi nyelvről való gondolkodás átalakulása. Mindezzel kapcsolatban a tanulmányomban egy olyan eszmetörténeti hagyományt ismertetek – a pietista ismeretelméletet –, amely bár tudománytörténetileg nem kanonizálódott, ám a korabeli folyamatokra mindenképpen hatással bírt.

Céлом továbbá, hogy úgy meséljek el egy *történetet*, hogy a narráció módja által annak történetiségét megszüntessem, rávilágítva ezzel foglalkozásunk egyik nagy alapproblémájára, arra a tényre, hogy azáltal, hogy történeti témákat, jelenségeket értelmezünk, akarva-akaratlanul eltávolítjuk azokat magunktól. Még akkor is, ha a nyilvánosan gyakran megtagadott fejlődéselv mögé bújunk – összekötve, tehát jelenvalóvá téve ezzel az elmúltat a jelenünkkel –, s akkor meg pláne, ha ennek teleologikus okokat adunk. A célom tehát, hogy a most bemutatandó téma, történet jelenvaló legyen, mint-ha nem lenne idő, ami elválaszt minket attól.

A kora újkori eszme- és filozófiatörténeti változások egyik következménye volt, hogy megváltozott és az újonnan létrejövő tanulmányágak szempontjából fontossá vált a nyelvről való gondolkodás. Csetri Lajos ötven évvel ezelőtt megjelent nagy tanulmányában (*A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*)³ máig érvényesen foglalta össze és tipologizálta az egyes nyelvelméleti irányzatok magyar irodalomtörténetre gyakorolt hatását. Ő az elsők egyike, aki Kalmár György több írásában kifejtett nyelvelméletét a korabeli európai kontextusban méltatta. A rendelkezésre álló korabeli német szakirodalom alapján a nyelvről való gondolkodás szempontjából három alapvető eszmetörténeti hagyományt különít el: a racionalistát, az empiristát és az ún. logoszmisztikát. Ez utóbbinak Csetri a modern szépirodalom romantika korabeli létrejötté szempontjából is kiemelt szerepet tulajdonít, hangsúlyozva a pietizmus abban játszott szerepét:

Harmadikként [a racionalista és empirista mellett] a késő középkori német misztikában új életre kelő, a reformációban és az újplatonizmusban egyaránt továbbélő, s végül a német pietizmus nyelvszemléletében, Johann Georg Hamannban és Johann Gottfried Herderben kiteljesedő, és a német romantika egyes irányzataiba torkolló logoszmisztika említendő.⁴

3 Első megjelenése: CSETRI Lajos, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, 229–279 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); második, a továbbiakban idézett megjelenése: CSETRI Lajos, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól”, in CSETRI Lajos, *Amat-hus: Válogatott tanulmányok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály és ZENTAI Mária, 2 köt., Ligatura, 1:9–57 (Budapest: L'Harmattan, 2007).

4 CSETRI, „A magyar nyelvújítás...”, 2007, 12. Hamann legfontosabb írásai magyarul: JOHANN GEORG HAMANN, *Válogatott filozófiai írásai*, szerk., ford. RATHMANN János, Zétémata (Pécs: Jelenkor, 2003). Szakirodalom hozzá: KOCZISZKY Éva, *Hamann és a modernitás kritikája* (Budapest: Hermeneutikai Ku-

Nos, ahhoz, hogy Hamann és Herder filozófiájában kiteljesedjen a pietizmus nyelv-szemlélete, ahhoz annak már korábban is léteznie és hatnia kellett. Tanulmányom egy későbbi részében éppen ilyen *előzményeket* ismertetnék, mint amelyek feltételezésem szerint Kalmár György nyelvelméletre is hatással bírhattak. Valójában tehát nem *előzményt* kutatok fel, hanem szándékom szerint kontextust teremtek.

Az episztemológia keretein belül feltételezett logoszmisztikai gondolkodás nagy problémája a *kimondhatatlanság*. A történeti-nyelvelméleti témákkal oly gyakran és mélyen foglalkozó Balázs János ezt a következőképpen fogalmazza meg:

A misztikusok ugyanis [...] azt hangoztatták, hogy mindaz, ami Istenre vonatkozólag lelkünk legmélyebb és legtitkosabb rétegeiben rejtőzik, voltaképpen kimondhatatlan (*ineffabile*). Azt azonban ők is vallották, hogy egyszülött fiát a földre küldve Isten mégis kijelentette, s így fölfoghatóvá tette magát.⁵

A kimondhatatlan itt természetesen annyit tesz, hogy nyelvileg közvetlenül nem megfogalmazható. Erre Balázs János korai kódexirodalmunkból is hoz magyar nyelvű példákat. Mindezek arra utalnak, hogy ha a közvetlen megfogalmazhatóság lehetősége ki is van zárva, lehetséges az ilyesfajta tapasztalatok nyelvi, mindenekelőtt *anyanyelvi* kifejtése a figurális nyelvhasználaton keresztül. Így egyrészt visszakanyarodunk a pietizmus nyelvelmélete és az önállósuló (romantika korabeli) szépirodalom témájához, másrészt – némileg ellentétes módon – az anyanyelvi, jelen esetben magyar nyelvű nyelvelméleti szaknyelv létrejöttének feltételei is megteremtődnek:

Mindebből számunkra az a legfontosabb, hogy a misztika hatásától is serkentett magyar nyelvűség nálunk először tette lehetővé bizonyos, nyelvbölcseleti szempontból is fontos fogalmak magyarrá válását.⁶

Ne feledjük, a „serkentett magyar nyelvűség” itt nem más, mint a lélek misztikus tapasztalatainak figurális és anyanyelvi megvalósulása, ma mondhatjuk úgy, hogy (szép) irodalom.

Ebben a kontextusban az anyanyelvi megszólalás szerepének felértékelődésére már Csetri Lajos is felhívta a figyelmet, amikor így fogalmazott:

Visszont a pietizmus nyelvi misztikájában [...] is vannak olyan, természetesen ellentmondó gondolatok rendszerébe beágyazott nézetek is, melyek a nyelvben valóságmegközelítő [...] prizmarendszert, az *emberi megismerés nemzetenként sajátos szervét* látják, nyelv és

tatóközpont, 2000); HEGEDŰS Béla, „Eva Kocziszky: Hamanns Kritik der Moderne [recenzió]”, *Budapesti Könyvszemle* 18, 1. sz. (2006): 45–48.

5 BALÁZS, „A misztika nyelvbölcselete”, 193.

6 Uo., 200.

gondolkodás egyidejűségét, egymástól való elválaszthatatlanságát, sőt azonosságát hirdetik, lásd például Herdert.⁷

Megállapíthatjuk tehát, hogy a korai magyar nyelvelméleti gondolkodás történetét tanulmányaikban alaposan, bár meglehetősen régen, feldolgozó Csetri Lajos és Balázs János is arra a következtetésre jutottak, hogy a logoszmisztikai gyökerű és a pietizmus eszmerendszere által befolyásolt nyelvbölcseleti irányzat jellegéből fakadóan jelentős hatással volt mind az önállósuló szépirodalom, mind a magyar (nyelv)filozófiai szaknyelv létrejöttére.

2. Ismeretelmélet

A filozófia- és eszmetörténetben a 17. század végén paradigmaváltásra került sor. Megszületett a mai értelemben vett tudományos-, vagy ahogy akkor nevezték: geometriai-matematikai módszer.⁸ A cél az *érzékelhető, valóságos világ* minél tökéletesebb megismerése volt, olyannyira, amennyire ez emberileg lehetséges. Nagyon hamar világossá vált, hogy ezt a célt nehéz elérni az emberi elme teljesítményének elégtelensége miatt, gondoljunk csak Pascal lenyűgöző filozófiai dilemmáira. Ezért, vagy ezért is, a geometriai-matematikai módszer a tudás megszerzésének folyamatában korán ellenfélre talált, miközben a *közös cél, a legtökéletesebb megértés* igénye megmaradt. Ez a *másik módszer*, meglátásom szerint, a lassan kifulladás permanens reformáció egyik utolsó szellemi innovációja: ti. a személyes megtéréskor, újjászületéskor létrejövő, episztemológiai megkülönböztetett állapot mint a tökéletes tudásszerzés kiindulópontja, s ennek ideológiája mindenekelőtt a pietizmusban gyökerezik, de természetesen, mint már említettük a középkori, főleg német misztikára vezethető vissza.

Ahhoz azonban, hogy a módszerek versenyképesek legyenek, valamiképpen összehasonlíthatónak kell lenniük. Ha a filozófiai ismeretek, ebben az esetben az ismeretelmélet elméleti és módszertani változásai egy korszakhoz kapcsolódnak (azaz valami újnak tekinthetők), vizsgálándó, hogy ezek a változások a másik, mondjuk úgy párhuzamos vagy ellenfél módszerekben is tükröződnek-e. Meg kell állapítani, hogy a fogalmi változások a két módszerben összehasonlíthatóak-e, azonosak-e alapjaikban? Nos, azt mondanám, hogy igen, témánk szempontjából az alapok meglepő módon ugyanazok.

2.1. A háromszögletű kör kezdőpontja

Nagyon leegyszerűsítve, a korszak ismeretelmélete a következő három dologgal, és ezek egymáshoz való viszonyával foglalkozik:

⁷ CSETRI, „A magyar nyelvújítás...”, 2007, 15. Kiemelés: HB.

⁸ A „geometriai gondolkodás” mibenlétének talán egyik legelső, s egyúttal legszebb kifejtése Blaise Pascaltól származik: Blaise PASCAL, „A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről”, in *Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről*, szerk. BOROS Gábor, ford. PAVLOVITS Tamás, Sapientia humana, 35–75 (Budapest: Osiris, 1999).

1. a világ, a minket körülvevő és ránk hatni képes valóság,
2. a fogalmak, amelyek azt az elménkben reprezentálják,
3. és a nyelv.

Ez a rendszer különösen fontos a pietista ismeretelmélet számára, amelyben a teremtet világ létezése nyilvánvaló, magától értetődő *dolog* (hiszen azt Isten teremtette), de ami együttal azt is jelenti, hogy Isten a teremtés aktusában szól hozzánk. Itt ezen a ponton nagyon fontos megértenünk, hogy habár az emberi nyelvhasználat elképzelhető az isteni analógiájaként (az elsőbbség mindenképpen azt illeti), mégis igen fontos különbségek vannak a kettő között. Az ember a fogalmak nyelvét használja – nem is tehetne másként az elméleti képességei miatt –, s éppen ezáltal a szubsztancia értelmében vett dolgok legteljesebb megértése máris kizárt a számára. Míg Isten a teremtésben (s már itt megjegyzem: a világ folyamatos teremtésében) a dolgok nyelvén szól (*Sprache der Dinge*), így az általa ekképpen teremtet világ minden egyes jelenségéről a lehető legteljesebb tudással, tulajdonképpen az arról való egyedüli tudással rendelkezik. Persze a bibliai teremtéstörténetek ismeretében, gondolva itt a névadás emberi aktusára, a bűnbeesés előtt a helyzet kicsit más volt, hiszen az Isten nem vezette volna Ádám elé a teremtet dolgokat, ha ő nem lett volna képes a leginkább illő – emberi – nevet adni azoknak. Az ember által elérhető, tehát az emberi nyelv használata során elérhető legteljesebb eredeti tudás elvesztésének a témája (ami az eredeti bűn következménye) a teológia történetének tudományos episztéméktől független állandó toposza, s most itt elég egy magyar atyafi példájára, a karteizianizmus által már megfertőződött Apáczai Csere János *Teológiai disputáció az első ember hitehagyásáról* című disszertációjára utalni.⁹

A mai kutató problémája, hogy a modernitásban vagy modernitásból kiindulva már nehezen tudunk egy olyan gondolati konstrukciót elképzelni, amiben a *nyelv* eredendően nem mint emberi nyelv kerül elgondolásra. Ezáltal persze el is zárjuk magunkat a korábbi korok bizonyos jelenségeinek eredeti kontextus szerinti megértésétől. Tulajdonképpen ehhez a felismeréshez engem is egy a modernításban született, de a nyelvről atipikusan értekező írás vezetett el, Walter Benjamin korai *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen* [A nyelvről általában, és az emberi nyelvről] című 1916-os, életében soha nem publikált írása.¹⁰ Ebben Benjamin mellett érvel, hogy a valóság *teremtése* nem önmagában nyelvi, és egyszeri aktus, hanem maga a nyelv, a nyelvben való létezés megteremtése. Isten a teremtet világon keresztül állandóan, az időben mindenkor szól hozzánk, és emberi nyelvünket csak ennek fényében – vagy hogy egy régi toposszal éljek: tükrében – érthetjük meg. Az isteni nyelv (folyamatos megszólalás) Benjamin megfogalmazásában a *Namenssprache* [nevek nyelve, tkp. tulajdonnév-nyelv],

9 APÁCZAI CSERE JÁNOS, „Teológiai disputáció az első ember hitehagyásáról”, in *Apáczai Csere János emlékezete: „Én gondolkodom, azért vagyok”: Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából és a budapesti »Ego cogito ergo sum«-konferencia előadásai* (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával, szerk. Kovács Sándor Iván, ford. Kiss Farkas Gábor, „Csak tiszta forrásból”: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Tanulmányok”-sorozata 1, 209–220 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004).

10 Walter BENJAMIN, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen*, szerk., tan. Fred LÖNNER, Reclams Universal-Bibliothek 19607 (Stuttgart: Reclam, 2019).

míg az emberi nem több mint *Begriffssprache* [fogalomnyelv], így az a dolgok valódi valóságáról soha nem fog tudni megnyilatkozni.

Walter Benjamin ezt az írását egy háromrészes, *Theorie der Sprache überhaupt* [Általános nyelvelmélet; szó szerinti: Nyelvelmélet általában] címmel tervezett nagy mű első részének szánta, s megszületésére minden bizonnyal hatással volt a Gerschom Scholemmel kötött barátsága, aki éppen akkoriban kezdi meg a zsidó kabbalával kapcsolatos kutatásait.¹¹ A szöveg különösségére 2019-ben a sajtó alá rendező Fred Lönker is rávilágít, amikor úgy fogalmaz, hogy „aki a modern nyelvfilozófia és nyelvtudomány perspektívájából kiindulva vet egy pillantást erre az esszére, az azonnal irritálva érezheti magát.”¹² Benjamin ugyanis a nyelvről való gondolkodásnak egy olyan útját választja, amely megelőzi a nyelvről való gondolkodás modern korszakát.¹³ Igenis visszafordul, belehelyezkedik, és *abban a másban* kezd el gondolkodni a nyelvről. Valljuk meg, irigylésre méltó filológiai hozzáállás ez.

Anélkül, hogy a zsidó és keresztény kabbala eszmetörténeti jelentőségét alábecsülne, a Benjamin-szöveg sajtó alá rendezője felhívja a figyelmet arra, hogy a szöveg megszületésére minden bizonnyal Johann Georg Hamann filozófiája is nagy hatással bírt. Akik valamennyire is ismerik Hamannt, azok számára ebben semmi meglepő nincs. A filológia szempontjából sokkal fontosabb *felfedezés*, hogy a hamanni hatás teljes megértéséhez elengedhetetlen annak eredeti kontextusának az ismerete, mégpedig a köznigsbergi egyetem, az Albertina pietizmus által befolyásolt szellemi környezetének vizsgálata. Meglepő módon ez az a pont, aminek a magyar irodalomtörténethez is köze lesz, Kalmár munkásságán keresztül, s erre még később visszatérek.

A továbbiak szempontjából összefoglalva: A pietista értelemben vett megtérés, az újjászületés, olyan állapotot hoz magával, amelyben az isteni állandó, folyamatos kijelentés, a permanens teremtés minőségileg magasabb szinten érthető meg, ami természetesen a dolgokkal kapcsolatban világosabb fogalmakhoz, de egyúttal az emberi nyelv sajátos használatához vezet.

2.2. Nyelvelméletek

Nyelvelmélet alatt – szemben a mai értelemben vett nyelvfilozófiával – a kora újkori, modern ismeretelméletből levezethető nyelvelméletet értem.¹⁴ Descartes-tól Leib-

11 Fred LÖNKER, „Nachwort”, in *uo.*, 38–68, 38.

12 *Uo.*, 39.

13 E korszak kezdőpontjának joggal tekinthető Herdernek a porosz királyi akadémiai *Preisfragéjére*, jutalomkérdésére (1769) felelő írása, az *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* [Értekezés a nyelv keletkezéséről].

14 Nem saját találmányom ez a megkülönböztetés: Eugenio Coseriu *Geschichte der Sprachphilosophie* című híres monográfiájának újrakiadása elé írt előszavában Jürgen Trabant a nyelvfilozófia ismeretelmélethez való viszonya szerint különbözteti meg annak korszakait. Például Jürgen TRABANT, „Vor-Bemerkungen, dreißig Jahre danach”, in Eugenio COSERIU, *Geschichte der Sprachphilosophie: Von den Anfängen bis Rousseau*, szerk. Jörn ALBRECHT és Jürgen TRABANT, UTB 2266, XI–XIX (Tübingen–Basel: A. Francke Verlag, 2003). Én e korszakokat – Egyed Péter nyomán – megnevezésükben is elkülönítem, lásd HEGEDŰS Béla, „Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 13–21.

nizig a leghíresebb filozófusok mellett mindenekelőtt Christian Wolff felmérhetetlenül nagy hatású két műve, a *Disquisitio philosophica de loquela* [Filozófiai értekezés a nyelvről] és a *Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit* [Értelmes gondolatok az emberi értelem erőiről és azok megfelelő használatáról az igazság megismerésében] tartoznak ide, amelyeket – szemben a német (katolikus) nyelvterületekkel, a magyar protestáns, majd később a katolikus iskolákban is tanítottak. Wolff azon túl, hogy a tudományos és a pietista ismeretelmélet nagy összecsapásának szimbolikus figurája 1723-as halála elüldözése miatt, mindmáig alábecsülik szerepét a korabeli Európa szellemi életében. Ahhoz, hogy a magyar irodalomtudomány végre felülemelkedjen a szellemi teljesítményével szemben gyakran lekicsinylő állásponton, ideje lenne műveinek, illetve hazai recepciójának alaposabb feltárására. Ehhez az említett két írásának a kritikai igényű kiadása és a (német) fordítása már rendelkezésre áll,¹⁵ rövidtávú célom e feladat elvégzése.

Most – univerzális jelentősége miatt – Leibniz két művét választom kiindulópontként egy lehetséges nyelvi-tudományos kontextus megteremtéséhez. Ezeket *A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése*¹⁶ című tanulmányomban már részletesen elemeztem, itt röviden összefoglalom, ami számunkra most fontos. Az időben első mű a *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* [Elmélkedések a tudásról, az igazságról és az ideákról] (1684), amelyben Leibniz megfogalmazta a *cognitio symbolica* [szimbolikus tudás] elméletét – vagyis a helyettesítő jelek elméletét –, és kidolgozta a megismerés fogalmi rendszerének minőségi osztályozását (a *cognitio obscurától*, azaz a homályos ismerettől az elérhetetlen, de egyedülállóan tökéletes *cognitio adaequate et intuitiva*-ig, azaz a valóban megfelelő, intuitív tudásig). A másik műve az *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* [Páratlan gondolatok a német nyelv gyakorlásáról és fejlesztéséről], amely először 1717-ben jelent meg, és amelyben – véleményem szerint – a *cognitio symbolica* elmélete nyelvelméletté alakult át, mivel Leibniz az anyanyelv használatát mint ismeretelméleti szükségszerűséget mutatja be. Kalmár György gyakran használta és idézte ezeket a műveket, különösen az utóbbit.

A második műben Leibniz a *cognitio symbolica* fogalmakat, ideákat helyettesítő jeleit a szavakkal azonosítja. Ezért a nyelvhasználat során mindig szem előtt kell tartani,

15 Christian WOLFF, *Disquisitio philosophica de loquela: Philosophische Untersuchung über die Sprache. Lateinisch–Deutsch*, szerk., ford. Rainer SPECHT, Philosophische Bibliothek 727 (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2019), doi: 10.28937/978-3-7873-3627-2. Christian WOLFF, *Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit*, szerk. Hans Werner ARNDT, Christian Wolff: Gesammelte Werke: Materialien und Dokumente I: Abteilung: Deutsche Schriften 1 (Hildesheim–Zürich–New York: Georg Olms Verlag, 2004³).

16 HEGEDŰS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mások, 383–393 (Budapest: reciti, 2015).

...daß die Worte nicht nur der Gedanken, sondern auch der Dinge Zeichen sind, und daß wir Zeichen nötig haben, nicht nur unsere Meinung ändern anzudeuten, sondern auch unsern Gedanken selbst zu helfen.¹⁷

Vagy ahogy a továbbiakban is tárgyalja:

Daher begnügt er sich, wenn er sie einmal wohl gefaßt, hernach oft, nicht nur in äußerlichen Reden, sondern auch in den Gedanken und im innerlichen Selbstgespräch das Wort an die Stelle der Sache zu setzen.¹⁸

A külső világról csak abban az esetben lehet ismerete az embernek, ha a *dolog helyett a szót* használja, és „a szavak mint minták és mintegy az elme váltópénzei, jól elgondoltak, jól megkülönböztethetők, adekvátak, gyakoriak, könnyen áramlóak és kellemesek.”¹⁹ Ezek a szavakkal kapcsolatos minőségi követelmények Kalmár György műveiben is megismétlődnek.

2.3. Kalmár nyelvelméletéről

Kalmár György nyelvelméleti munkásságáról érdemben először a már sokszor idézett Csetri Lajos értékezett röviden:

A nyelvek univerzális egységében hívő racionalizmusnak a magyar nyelv művelők közt is megvan a maga prófétája ebben az időben Kalmár György személyében, aki az angol és francia 17. századi általános grammatikai törekvések legjobb magyarországi ismerője volt, 1770-es *Prodromus*-ában pedig a magyar nyelv fejlesztésére is megtette javaslatait, de külföldön többre becsülték, mint itthon, ahol Kazinczy és kora csodabogárnak tekintette, s így a magyar nyelvújítás ügyét nem nagyon befolyásolhatta.²⁰

17 „...hogya a szavak nemcsak a gondolatok, hanem a dolgok jelei is, és hogy a jelekre nemcsak azért van szükségünk, hogy másoknak jelezzük a véleményünket, hanem azért is, hogy magukat a gondolatainkat segítsük.” Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, „Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache”, in *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze*, szerk. Uwe PÖRKSEN, Reclam 7987, 5–46 (Stuttgart: Reclam, 1995), 6. Ha a továbbiakban másként nem jelzem, minden fordítás a sajátom.

18 „Ezért, ha egyszer [Leibniz: az elme] jól megragadta azokat, utána gyakran megleégszik azzal, hogy a dolgot a szóval helyettesítse, nemcsak a külső beszédekben, hanem a gondolatokban és a belső monológban is.” Uo.

19 „Daher braucht man oft die Worte als Ziffern oder als Rechenpfennige anstatt der Bildnisse und Sachen, bis man stufenweise zum Fazit schreitet und beim Vernunftschluß zur Sache selbst gelangt. Hieraus erscheint, ein wie Großes daran gelegen ist, daß die Worte als Vorbilder und gleichsam als Wechselzettel des Verstandes wohl gefaßt, wohl unterschieden, zulänglich, häufig, leichtfließend und angenehm sind.” Uo., 7.

20 CSETRI, „A magyar nyelvújítás...”, 2007, 29.

Summás véleménye – ma már kijelenthetjük – nem túl pontos, hiszen azzal azt sugallja, hogy Kalmár a nyelvről való gondolkodás során a racionalista álláspontot képviselte volna. Pontosabban, bizonyos dolgokban, mint például a nyelvek univerzális egységének a feltételezésében, úgy tűnik, hogy azt képviselte, valójában az isteni nyelveredet feltétlenül képviselte, továbbá az Istentől adott nyelvtehetség feltételezése miatt vallja a nyelvek egységét. Ki kell egészítenem a fentieket még azzal is, hogy nem csupán az angol és a francia, de az olasz és mindenekelőtt a német nyelvelméleti gondolkodás kiváló ismerője volt.

Balázs János külön tanulmányt szentel Kalmár nyelvelméletének, amiben kijelenti, hogy

[f]elvilágosodáskori nyelvészetünknek kétségkívül legnagyobb, rejtélyes és külön alakja, [...] Kalmár György foglalkozott nálunk először azzal a kérdéssel is, hogy mi a nyelv általában.²¹

Sajnos ez a tanulmánya nem terjed túl a világnyelv-tervezethez írt elméleti bevezető ismertetésén, de egyértelműen dicséri Kalmár elméleti felkészültségét.

De néhány évvel később szintén Balázs János lesz az, aki Kalmár munkásságát a logoszmisztika racionalizálódó irányzatán belül értelmezi:

Számunkra is tanulságos Apelnek ezzel kapcsolatos, messze előremutató megállapítása, amely szerint a német misztikus [Nicolaus Cusanus] e fejtegetéseit a logoszmisztika újkori racionalizálódásának előzményeként tekinthetjük. Szerinte ugyanis ezekben már azok a nyelvbölcseleti elvek rejlenek, amelyek a leibnizi *mathesis universalis* eszmevilágának is alapjai. Mivel pedig, mint tudjuk, végső soron ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódnak a mi Kalmár Györgyünk elképzelései is, Apelnek ezt az útmutatását semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk.²²

A „logoszmisztika újkori racionalizálódásának” nevezhetjük akár a nyilvánvalóan leibnizi hatás alatt (is) álló pietista ismeret- és nyelvelméletet. Érdemes ezek után közvetlenül Kalmár nyelvelméletéhez fordulnunk!

Kalmár nyelvelméletéről már többször írtam,²³ azzal kapcsolatban csupán néhány fontos gondolatot kívánok összefoglalni.

21 BALÁZS János, „Kalmár György, a hazai nyelvbölcselet úttörője”, in BALÁZS János, *Magyar deákság: Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*, Elvek és utak, 23–40 (Budapest: Magvető, 1980), 23.

22 BALÁZS, „A misztika nyelvbölcselete”, 196.

23 Csak néhány tanulmányomat említem az utóbbi évekből: HEGEDŰS Béla, „Szavak piaca: A nyelv és a szavak metaforái a kora újkortól a magyar irodalmi megújulásig”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, *Reciti konferenciakötetek* 15, 133–140 (Budapest: reciti, 2022); HEGEDŰS Béla, „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”, in *Kösziklára építve / Built upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika, *ELTE Papers in English Studies*, 154–162 (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2018); HEGEDŰS, „A szim-

A nyelvelméletéről szóló gondolatainak legrészletesebb kifejtése a *Világnyelvtervezet* német kiadásának bevezetőjeként írt esszéjében található.²⁴ Kalmár Arisztotelészről származó felosztásról beszél, amely a dolgok, a nyelv és az írás önkényes összefüggésén alapul. Véleménye szerint a hangok és az írott szavak közötti ősi kapcsolat minden mai nyelvben megtalálható, egyik nyelvben jobban, mint a másikban. Ezért az ázsiai nyelveket – jelrendszereket – metafizikailag tökéletesebbnek tartja. Ezek közé számítja természetesen a magyar nyelvet is. Feltűnő, hogy Kalmár, bár ismeri a kortárs és korábbi világnyelvi projekteket, nem ért egyet azok közös céljával. Nemcsak egy közös, univerzális nyelvet akar létrehozni, hanem meg akarja mutatni, hogy mi a közös (allgemein) a nyelvekben, és ehhez akar jeleket társítani. Projektjét az teszi egészen egyedivé, hogy nem tulajdonít megváltoztathatatlan vagy egyetlen jelentést, értelmezést a jeleinek, mert elmélete szerint jelentésről csak kontextusban lehet beszélni. Ebből következik, hogy a figuralitást nem nyelvi hibának, hanem minden nyelv és minden megszólalás szükséges alapjának tekinti. Gondolatainak magja a Leibniztől származó *cog-nitio symbolica* elméletében rejlik.

Az ismeretelméleti alapfogalmak felhasználásával Kalmár a szavakat váltópénzként értelmezi:

Amint a dolgok képe a festő művészetén keresztül kifejezi magukat a dolgokat, ugyanúgy a fogalmak leképezései a dolgoknak, amennyiben bizonyos szavakkal, mint ábrákkal fejezzük ki azokat.²⁵

A néhány éve újra felfedezett *Magyar Merkúrius* (1781) című művében kifejti a gondolatot, mely szerint a jelként értett nyelv nem korlátozódik arra, hogy egy bizonyos dolgot egy bizonyos szóval kifejezzon: az értelem nem kötődik egy szóhoz vagy egy megne-

bolikus gondolkodás...”; HEGEDÜS Béla, „Kalmár György világnyelve: Milyen világnak a nyelve a világnyelv?”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerk. LENGYEL Réka és mások, 263–270 (Budapest: recit, 2015); Béla HEGEDÜS, „The Ideas of György Kalmár: Theory Behind His Universal Language Plan”, *Hungarian Studies* 25, 1. sz. (2011): 61–70, doi: 10.1556/HStud.25.2011.1.5; HEGEDÜS Béla, „John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai”, in *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára / Architect in the Quarry: Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HRYES Sándor és TÖRÖK Zsuzsa, 358–369 (Budapest: reciti, 2010); HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világról*, Irodalomtörténeti füzetek 164 (Budapest: Argumentum, 2008).

24 Georg KALMÁR, *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker Zeiten und Lebensarten* (Wien: Kurzböck, 1774). A nyelvelméleti bevezető az I–XXIII. oldalakon olvasható. A szöveg szemelvényes fordítása itt érhető el: KALMÁR György, „A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai”, szerk., ford. HEGEDÜS Béla, in *Magyarországi gondolkodók: 18. század: Bölcsészettudományok I.*, szerk. Tüskés Gábor, Magyar remekírók: Új folyam, 302–309; 888–890 (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2010).

25 KALMÁR, „A filozófiai vagy általános...”, 305.

vezéshez, s ezzel valószínűleg Francis Bacon ismert tézisé (a szó mint béklyó) parafrázisa.²⁶

Ebből következik, hogy Kalmárnak a nyelvi heterogeneitás gondolatával kell foglalkoznia. Pontosabban Kalmárnak azt a tényt vagy közös tapasztalatot kell megmagyaráznia, hogy két ember hogyan érti meg egymást a feltételezett saját egyedi nyelvhasználatával. A következőképpen fogalmaz:

Vegyük valamely holt vagy élő nyelvet, például a latint, vagy egy ma általánosan használtat; vegyük ezek bizonyos szavait, szófordulatait; vegyük az összes tudományt és művészetet, mind a szabadokat és az alkalmazottakat; hagyjuk, hadd használják ezen tudományok és művészetek művelői ugyanazokat a szavakat és beszédmódokat saját szükségletük szerint: így elvileg alakilag minden szó egyezik, de metafizikailag különbözik, tehát minden használó [az eredetiben: nyelvbirtokos] csak a maga jelentését ismeri, abban bízik, és így a többiekétől eltérő nyelven ír és beszél.²⁷

Azt állítja, hogy ha egy fogalom, azaz egy szó jelét a beszédben több szóval tárgyalják, akkor a nyelvhasználók helyesen fogják érteni az összes olyan fogalmat/szót, amely ebből az eredeti szóból levezethető. A helyes megértés azonban mindig a beszédhelyzettől függ. Ebből következik, hogy a kommunikációban a jelentés mindig és mindenkor újradefiniálódik, s egyúttal ez a nyelvhasználat előfeltétele.

Leibniz modellje alapján Kalmár a következőképpen osztja fel a nyelveket: vannak természetes és mesterséges nyelvek. A mesterséges számára a tanult (tehát idegen) vagy a mesterségesen létrehozott nyelvet jelenti, a természetes pl. az anyanyelv. A külvilág/valóság és a nyelv közötti közvetlen kapcsolat, amely az ember számára a legteljesebben elérhető, csak az anyanyelvben lehetséges. Bár Kalmár sok esetben a magyar nyelvet tekinti annak, amellyel az ember a legjobban ki tudja fejezni gondolatait a világról, valójában nem tesz különbséget a különböző partikuláris nyelvek között. Így az anyanyelv, és nem a nyelv általában, válik a tudás alapvető forrásává. Kalmár még azt is állítja, hogy az anyanyelv természetes elsajátítása egyidejűleg azonos a világ értelmezésével. Ebből következik, hogy a világon nem lenne semmi olyan, amiről ne tudnánk nyelvileg kifejezni magunkat.

Ebben az értelemben világnyelv-tervezetét nem kitalált, hanem újra felfedezett, eddig bennünk rejtőző nyelvnek tarthatjuk, vagy ahogy Kalmár fogalmazott:

...azt állítom, hogy ez a filozófiai vagy általános nyelv – metafizikailag szemlélve – mindig is létezett, még mielőtt a kiemelkedő Lambert vagy Descartes és Wolff éleslátóan gondoltak volna rá; hamarabb, mint azt Leibniz mindenre kiterjedő, mégis alapos gé-

26 Vö. KALMÁR György, *Magyar Merkúrius. Melly A Tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló görög és deák Szókat és Szóllásokat részszerint megmagyarázza, részszerint egész erőben magyarul kifejezgeti; és, ahol szükséges, könnyű példákkal megvilágosítja; s úgy az egész Magyar Nemzetnek közönséges hasznára Világ eleibe terjeszti: egyszersmind a Nyelvünkben bölcselkedni kívánó Magyarjainak útát tör és egyenget az okoskodásra*, I. (Buda: A Királyi Fő-fő Tanulólhely Betűivel, 1781), 2–3.

27 KALMÁR, „A filozófiai vagy általános...”, 307–308.

niasza részletezte, és javaslatait a maga módján példákon keresztül elének tárta volna; hamarabb, mint ahogy arra a kitűnő metafizikus Wilkins az ő kiváló módján felhívta a figyelmünket; hamarabb, mint ahogy Kircher, Dahlgarne, Becher és mások, mind a maguk módján, és Solbrig a számjegyek ezerkétszázféle összeillesztésével kísérletezett; már meg kellett lennie, mikor Ádám leszármazottai nemzetségekre oszlottak, tehát így új társadalmakat alapítottak.²⁸

Mindeközben 1770-ben Pozsonyban megjelent a *Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno-(seu, hunno)-avarici....* című két részből álló könyve. Az első rész egy latin nyelven írt magyar grammatika, a második rész a máig második leghosszabb magyar hexameteres vers *Valóságos magyar ABC és Post Scriptum. Thesaurus Hungaricus* – ahogy maga Kalmár fordította latinra a címet.²⁹

Kalmár nem írt eposzt, hexameterai nem történetet mesélnek. Saját műfaji meghatározása szerint ez egy *poema universale*. A látszólag tagolatlan, de jól kikövetkeztethető belső struktúrával bíró hexameterfolyamban már első olvasásra is szembevetődő: 1. a tapasztalt világ értelmezésének állandó kényszere, 2. a nyelv mint értelmezési eszköz (vagy a nyelv mint különleges eszköz) sajátos, túlburjánzóan figurális használata.

Mint már említettem, Kalmár – kortársaitól eltérően – a nyelv megújításának lehetőségét nem a szavak pontos jelentésének meghatározásában, hanem a szavak metaforikus jelentésének előmozdításában látja. Ebből következik, hogy maga az allegorikus, metaforákkal teli nyelvezete sokféle értelmezés lehetőségét rejtje magában. Az ábécé sorrendjében akart írni az általa megtapasztalt világról. A világ jeleinek megfejtésében mindenütt és mindig az isteni gondviselés nyomait látja. Hangsúlyozza, hogy célja a testi és lelki megtérés, az újjászületés ösztönzése, hiszen az ember számára elérhető, minőségileg legteljesebb világtapasztalat feltételezi az újjászületés okozta lelki változást.

A *poema universalis*ében ő is megfogalmazza a problémát: függetlenül attól, hogy egy nyelv képes lenne-e minden gondolatot kifejezni, nem lenne mégsem képes funkciója ellátására, amennyiben nem vagyunk képesek a világról igaz és alapvető ismereteket birtokolni. Ahogy fogalmazott:

De most *gondolatot* hol kapjak? hol vegyek? óh hol?
Angyali gondolatok, magas elmék *kellenek* erre.
Melljeket, ám az Irás dictálja, *nem érek el épen*;
míg e *fogoly lélek* nyomorúltúl sátoroz itten,
és gyötrődik ezen *sanyarú tömlőtze*. De *meddíg?*³⁰

28 Uo., 303.

29 Georgius KALMÁR, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno-(seu, Hvnno-) Avarici: Sive, Adparatus Criticvs ad Lingvam Hvngaricam* (Posonii: Ioannis Michaelis Landerer, 1770). Modern kritikai kiadása a hexameteres műveknek: KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos Magyar ABC – P. S. Utóírást – Mária Théréziához buzduált alázatos énekem*, szerk. HEGEDÜS Béla, Régi magyar költők tára: XVIII. század 17 (Budapest: Universitas Kiadó–reciti, 2020).

30 Uo., 56. 286–290. sor.

A leibniz-i értelemben vett *cognitio adaequata et intuitive* [valóban megfelelő, illő, intuitív tudás] az emberiség eredendő bűne miatt elérhetetlen. Kalmár mégis azt hangsúlyozza, hogy a nyelv a megismerés egyetlen forrása, mert ez – valójában minden nyelv – magában hordoz valamit a bűnbeesés előtti emberiség bölcsességéből, egyrészt – másrészt a megtérés és újjászületés alapfeltétele annak, hogy a nyelven keresztül közelebb kerüljünk a legteljesebb megszerezhető tudáshoz. A fentiek miatt neveztem a 2008-as monográfiámban Kalmár elméletét pietista episztemológiának. Már csak az a kérdés, hogy volt-e annak kortárs kontextusa?

3. Pietista ismeretelmélet

Az ismeretelmélet szerint a nyelv működésének minél teljesebb megértése szükséges ahhoz, hogy jobban megértsük a körülöttünk lévő világot. A pietista ismeretelmélet kiindulópontja az, hogy az isteni kegyelemnek köszönhetően az újjászületés aktusát követően a lehető legtökéletesebben ismerjük a teremtett világot. A probléma viszont újra nyelvi: hogyan fejezzük ki magunkat arról?

A nagy különbség tehát az, hogy ebben az esetben a teremtett világ valóságossága és lehető legteljesebb megértésének lehetősége nem kérdőjeleződik meg, ez a kiindulópont. Ez nagy különbség a filozófiai ismeretelmélethez képest, s ez egyúttal további lehetőségeket kínál az elmélet teljesebb kidolgozására. Másrészt, mint látni fogjuk, nincs szó új módszertanról, terminológiáról. Egyrészt – s ezt a témával foglalkozó, s az utóbbi években megélénkülő, mindenekelőtt német nyelvű szakirodalom eredményei is alátámasztják – a pietista körök legfontosabb szerzői sem törekedtek a rendszerező elméletalkotásra, a publikációs tevékenységük kimerült a prédikációk, egyházi énekek és elmélkedések közreadásában. Másrészt, és ez különösen a 18. század közepe táján kezd igazán látványossá válni: a pietisták vitáikat az új filozófia és tudományosság képviselőivel éppen azok terminusait használva igyekeztek megvívni. Ez számunkra szerencsés helyzet, hiszen könnyebbé teszi az elméletek összehasonlítását, viszont lássuk be, hátrányos helyzetet teremt a pietista, hogy úgy mondjam, oldal számára.

A továbbiakban mindenekelőtt a hallei pietizmushoz köthető személyek néhány munkáját fogom röviden vizsgálni és figyelembe venni. Ennek két fontos oka van. Egyrészt nem állt módomban a legfontosabb 17. századi szerzők mint Arndt, Spener, de akár még csak Böhme munkáit is a kitűzött kutatási cél szempontjából feldolgozni. A későbbiek szempontjából megnyugtató, hogy esetükben inkább lehet a szakirodalomra támaszkodni. A másik ok a hallei kötődés mellett pedig az, hogy éppen a 18. század első fele lesz az az időszak, amikor az új tudományosság és tudományos beszédmód elterjed, majd uralkodóvá válik az egyetemeken, hatása és fogalomtára ellenfelei számára is kikerülhetetlen lesz. Továbbá ennek az időszaknak néhány szerzője – igen-csak meglepő módon – még a német tudomány-, eszme- s akár irodalomtörténetben is kevésbé kutatott.

Mindezek illusztrálására most csak néhány példát hozok. Röviden bemutatom a pietista gondolkodás fejlődését az ismeretelméletben a 18. század elejétől az 1760-as évekig,

kezdve August Hermann Francke és Zinzendorf gróf néhány munkájával, és befejezve két königsbergi tudós, továbbá Johann Heinrich Tönnies írásaival. A történet összes szereplője – s most Kalmár Györgyöt is ideértve – valamiképpen kötődik Halléhoz.

3.1. August Hermann Francke

August Hermann Francke 1716-os *Die Erfahrung der Herrlichkeit Gottes [Isten dicsőségének megtapasztalása]* című prédikációjában, amelyet a jelenleg koncertteremként funkcionáló Ulrichskirchében tartott, elsősorban a megtérés vagy újjászületés utáni elméváltozás következményeivel foglalkozik. Nem meglepő módon azt feltételezi, hogy bűnbánat és megtérés szükséges ahhoz, hogy megtapasztaljuk Isten dicsőségét.³¹

Francke még odáig is elmegy, hogy azt mondja, hogy az igazi megtérés közvetlenül Isten dicsőségének megértéséhez vagy szemléléséhez vezet. Ehhez képest a világ, a valóság teljesebb megértése csak másodlagos hozadék lehet.³² A dicsőség valódi megtapasztalása tehát szerintem csak a hit által lehetséges (természetesen a megtérés értelmében). Ez az alapja minden pietista ismeretelméletnek. Ebből az is következik, hogy nincs semmi a világon, amit a megtért ember ne tudna tökéletesen megérteni. Francke szövege azonban azt sugallja, hogy az isteni dicsőség megtapasztalása után már nincs szükség arra, hogy más dolgokat tökéletesen megtapasztaljunk:

So groß muß dir GOTT in deinem Herten und in deiner Seele werden/ daß ers allein sey. Und das geschiehet in der wahren Bekehrung zu GOTT. Denn da wird dem Menschen Himmel und Erde zu enge/ [HB] und weil er nun fühlet/ daß er bishero/ da er ohne wahre Bekehrung gewesen/ auch GOTT nicht gehabt habe/ noch sich mit ihm vereinigt befinde/ so dürstet nun seine Seele recht nach GOTT/ nach dem lebendigen und herrlichen GOTT/ daß er nun mit Wahrheit sagen kan: Nach dir/ Herr/ verlanget mich/ sonst nach nichts. Wenn ich nur dich haben möchte/ so fragte ich nichts nach Himmel und Erden.³³

Francke számára tehát a megtérés igazi és egyetlen célja a lehető legtökéletesebb Isten-ismeret megtapasztalása, amely minőségileg felülmúlja minden más, csak összehasonlításképpen tökéletesnek feltételezhető dolog megtapasztalását. Így ez a megjegyzése, ami egyébként egy bibliai parafrázis: „Amikor csak téged akarnálak / akkor *nem vágnék az ég és a föld után*”, valójában a világ megismerésének modern formáit utasít

31 August Hermann FRANCKE, „Die Erfahrung der Herrlichkeit Gottes (1716)”, in August Hermann FRANCKE, *Predigten II*, szerk. Erhard PESCHKE, Texte zur Geschichte des Pietismus: Abteilung II: August Hermann Francke: Schriften und Predigten 10, 171–187 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1989), 181.

32 Uo., 173.

33 „Olyan nagy legyen Isten a szívedben és a lelkedben, / hogy egyedül csak ő legyen. És ez történik az Istenhez való igazi megtéréskor. [kiemelés tőlem – HB] Mert az *ég és a föld túl szűkössé válik* [kiemelés tőlem – HB] az ember számára, és mivel most végre érzi, hogy eddig, az igazi megtérés hiányában, nem volt Isten sem az övé, és nem is egyesült vele, lelke most Isten után szomjazik, az élő és dicsőséges Isten után, úgyhogy most már igazul mondhatja: »Utánad vágyakozom, Uram, semmi más után rajtad kívül. Amikor csak téged akarnálak / akkor *nem vágnék az ég és a föld után.*«” Uo., 184.

ja el. Nevezhetjük ezt tudományellenes álláspontnak, de akkor nem vennénk figyelembe, hogy a jelen megfigyelési helyzetünket vetítjük a múltba. És bár Francke szerint a világnak a megtérés útján történő, lehető legtökéletesebb megismerése nem cél, hanem inkább másodlagos eredmény, elmékedései azt sugallják, hogy a tudományos megismerés és az újjászületés utáni elmeváltozásból következő megismerés közötti versenyt az utóbbi nyerte meg.

De meglepő módon Francke egy ponton inkább a filozófiai ismeretelmélet módszerei és terminológiája felé mozdul el, amikor a nyelv problémáját is bevonja elmékedéseibe:

Die Herrlichkeit GOTTes aber ist so groß/ daß man sie nimmer genug *beschreiben kan*/ [HB] wenn man gleich viel Worte davon machet. [...] Darum ists gnug/ daß wir auf einmal nur einen Spruch von der Herrlichkeit GOTTes/ wie unser Text ein solcher ist/ wohl ins Hertz fassen/ dem nachdenken/ und den erwegen in unserm Herten/ und es dann mit den übrigen Sprüchen auch so machen/ und damit fortfahren durch unser gantzes Leben hindurch/ so werden wir immer besser lernen/ was die Herrlichkeit GOTTes sey/ und werdens doch nimmer auslernen.³⁴

Nem tartom lehetetlennek, hogy ismerte Leibniznek az igazságról szóló értekezését, különösen a *cognitio symbolica* fogalmát. Észszerű ezt feltételezni Francke nyelvszemléletével kapcsolatban, de ne felejtjük el, hogy ezt azután mondja, miután kijelentette, hogy Isten dicsőségét a lehető legteljesebben meg lehet tapasztalni, csak a nyelv mint eszköz nem képes ezt teljes mértékben közvetíteni. Nem zárhatom ki, hogy ez egyben a tudományos nyelvhasználat kritikája is.³⁵

3.2. Nikolaus Ludwig Zinzendorf

Zinzendorf, a herrnhuti Brudergemeinde tulajdonképpeni alapítója, vezetője, programadója szintén a hallei intézményekben nevelkedett. Kapcsolata Halléval, hogy úgy mondjam, hullámozó intenzitású, de például a nemzetközi befolyást figyelembe véve, teljes mértékben versenytársak.

Zinzendorf egy kicsit megengedőbb, amikor a nyelv képességeiről van szó, és ehhez érvként *A jó fa nem terem rossz gyümölcsöt* (Máté 7,17) bibliai közhelyet hozza. A *Des Graffen von Zinzendorffs schöne Gedancken vom Reden und Gebrauch der Worte* [Zinzendorf gróf szép gondolatai a beszédről és a szavak használatáról] című művében a pietista értelemben vett újjászületés és megtérés tökéletes leírása után arra a következtetésre jut, hogy a beszéd és a nyelvhasználat a megtérés és újjászületés megtörténte után nem lehet rossz, helytelen:

34 „De Isten dicsősége oly nagy, / hogy sohasem lehet eléggé *leírni* [HB], / még ha sok szóval is szólunk róla. [...] Ezért elég, ha a szívünkbe Isten dicsőségéről egy mondást jól felfogunk, mint amilyen a mi szövegünk, és azon gondolkodunk, és egész életünkön át ezzel foglalkozunk, hogy egyre jobban és jobban megtanuljuk, mi az Isten dicsősége, és mégsem tanuljuk meg soha teljesen.” Uo., 178–179.

35 Természetesen ennek bizonyításához további alap kutatások szükségesek.

O wer die edle Kunst von Christo gelernet hat sich selbst zu begraben, damit nicht er, sondern Christus allein lebe, der kan auch leicht mit Johanne keine Sünde thun, wie es heist: *Wer aus Gott geboren ist*, (das ist, wer mit Christo gestorben, und hernach auch mit ihm auferwecket ist,) der *kan nicht sündigen*.³⁶

Ne feledjük, hogy Francke szerint az ember használhat annyi szót, amennyit csak akar, de nem tudja teljes mértékben megosztani tapasztalatait másokkal. Ezzel szemben Zinzendorf rámutat (természetesen a *Bibliát* példaként használva), hogy a nyelvi figuralitás, amely akkoriban mindenekelőtt a tudományos nyelvhasználatból lett kizárva (gondoljunk például John Locke nyelvelméletére), alkalmas eszköz lehet az ismeretátadásra az újjászületetteknek (ahogy a *Vier und Dreyßig Homiliae über die Wunden-Litaney der Brüder, Gehalten auf dem Herrnhaag in den Sommer-Monathen 1747* [1747 nyári hónapjaiban Herrnhaagban tartott harmincnégy testvéri homilia a seblitániáról] című írásában fogalmaz:)

Eben der Grund verbietet auch den Kindern Gottes, so bald sie accreditirte Zeugen unter den Menschen sind, mit Allegorien zu beweisen. Denn es ist eine Herzens-Sprache, eine Banden-Sprache, und gerade so eine vergnügliche Unterhaltung des heiligen Geistes mit den Kindern der Gnade, wie es im Alten Testament hieß, mit den Kindern der Weisheit.³⁷

Tehát a figurális nyelvhasználat érvényessége azok közösségére vonatkozik, akik mindannyian átestek a megtérés aktusán.

Francke és Zinzendorf között a nyelvhasználat tekintetében ellentét figyelhető meg, s nem meglepő módon ez a ránk maradt munkáik számában is tetten érhető (Zinzendorf publikációinak száma sokkal nagyobb). Sőt, ez a szövegek értelmezhetőségén is érezhető. Zinzendorf eleve olyan hallgatósággal, olvasóközönsséggel számol – mármint a szövegeinek helyes értelmezése szempontjából –, akik már túl vannak az újjászületés eseményén. Tanúsíthatom, bár nem egyszerű kettőjük írásainak értelmezése, Zinzendorf azért – talán épp a személyes újjászületésem hiánya miatt – rendkívüli kihívásokat támaszt a befogadókkal szemben.

36 „Ő, aki megtanulta Krisztustól azt a nemes művészetet, hogy eltemesse magát, hogy ne ő, hanem egyedül Krisztus éljen, az Jánossal szólva már nem tud könnyen vétkezni, ahogy írva van: *Aki Istentől született*, (vagyis aki Krisztussal együtt halt meg, és azután vele együtt feltámadt), az *nem vétkezhet*.” Nikolaus Ludwig von ZINZENDORF, „Des Graffen von Zinzendorffs schöne Gedancken vom Reden und Gebrauch der Worte”, in Nikolaus Ludwig von ZINZENDORF, *Freywillige Nachlese: Kleine Schrifften I–VI: Sammlung*, szerk. Erich BEYREUTHER, Gerhard MEYER és Leiv AALEN, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Ergänzungsbände zu den Hauptschriften 11, 714–737 (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1972), 725.

37 „Pontosan ez az ok tiltja azt is, hogy Isten gyermekei, amint az emberek között elismert tanúkká válnak, allegóriákkal bizonyítsanak. Mert ez a szív nyelve, a kötelekek nyelve, és éppen olyan kellemes beszélgetése a Szentléleknek a kegyelem gyermekeivel, mint amilyenek az Ószövetségben a bölcsesség gyermekeivel neveztek.” Nikolaus Ludwig von ZINZENDORF, „Vier und Dreyßig Homiliae über die Wunden-Litaney der Brüder, Gehalten auf dem Herrnhaag in den Sommer-Monathen 1747”, in Nikolaus Ludwig von ZINZENDORF, *Reden während der Sichtungszeit in der Wetterau und in Holland: Homilien über die Wundenlitaney: Zeister Reden*, szerk. Erich BEYREUTHER és Gerhard MEYER, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Hauptschriften in sechs Bänden 3, 1–399 (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1963), 291.

3.3. Königsberg

Már többször rámutattam a pietista és a filozófiai-tudományos ismeretelmélet közötti bizonyos versengésre. Azt hiszem, hiba lenne ezt a régi vallásos ismeretelmélet és az új tudományos ismeretelmélet közötti versengésnek nevezni, hiszen, mint már bemutattam, a pietista ismeretelmélet az újjászületés tapasztalatának feldolgozásával igen versenyképes alternatívát kínált. Egy darabig. Hiszen, annak ellenére, hogy Christian Wolffot elűldözték Halléből, filozófiája és logikája hamarosan, a század második felére Európa nagy részén a tudományos ismeretek alapjává vált. Például Wolff filozófiája több évtizeden keresztül a Magyar Királyságban mind a protestáns, mind a katolikus oktatás alapját képezte, utóbbi esetben gondolhatunk Makó Pálra és műveire. Az új típusú tudományos ismeretek iránti igény, illetve az az által megszerzett ismeretek és eredmények ellenőrzésének szükségessége a század közepének pietista befolyású tudósaira is hatással volt. Ennek a folyamatnak egy különleges példája a Königsbergi Egyetem, az Albertina.

1740-ben Martin Knutzen, az egyetem igen fiatal matematika- és filozófiaprofesszora egymástól függetlenül két fontos művet publikált. Mindkettőnek már a címe is sokatmondó: *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungezweifelten Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird* [A keresztény vallás igazságának filozófiai bizonyítása, melyben a kinyilatkoztatott vallás szükségességét általában, és a keresztény vallás igazságát vagy bizonyosságát különösen a matematika tanítása szerint, cáfolhatatlan észérvek alapján mutatja be és bizonyítja].³⁸ A matematika tanítása szerint nem jelentett mást, mint Wolff módszerének alkalmazását. Másik, jóval rövidebb esszéjének címe: *Betrachtung über die Schreib-Art der H. Schrift, und insbesondre über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt durch ein Göttliches Sprechen*. [Vizsgálódás a Szentírás írásmódjáról, különösen az isteni beszéd általi világteremtés mózesi leírásáról].³⁹ 1742-ben a *Philosophischer Beweiss* újra megjelent, de ez a kiadás már tartalmazta a teremtés isteni nyelvéről szóló értekezést is. Ezután 1743-ban újranyomtatták, végül 1747-ben, negyedik kiadásban, jelent meg a bővített mű. Úgy tűnik, nem teljesen függetlenül Knutzen hatásától, egykori tanítványa, Friedrich Johann Buck 1745-ben kiadta a *Philosophische Gedanken von der Schreibart der Heiligen Schrift, und ins insbesondere von der Mosaischen Beschreibung der Erschaffung des ersten Menschen* [Filozófiai gondolatok a Szentírás írásmódjáról, különösen az első ember teremtésének mózesi leírásáról] című mű-

38 Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungezweifelten Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird* (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1740).

39 Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreib-Art der H. Schrift, und insbesondre über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt durch ein Göttliches Sprechen”, *Preußische Zehenden. Allerhand geistlicher Gaben, Von mancherley in die Gottesgelahrtheit Kirchen- und Gelehrten-Geschichte* 1, 2. sz. (1740): 112–132.

vét.⁴⁰ Buck könyvének állítólag van egy 1750-es hallei kiadása is, de annak nem buk-kantam nyomára.

Mellékesen szeretném megemlíteni Knutzen két további, később igen híres tanítvá-nyának nevét, nevezetesen Johann Georg Hamannét és Immanuel Kantét. De ezek a partikuláris szerzők most nem érdekelnék minket, térjünk vissza Knutzenhez!

Miután – valljuk be, a kor elvárásainak megfelelően – matematikai módszerrel (Wolff alapján) bizonyította a kereszténység egyértelmű igazságát, a másik szövegben valami egészen másra tesz kísérletet:

Die heilige Schrift sollt allen Menschen den Weg zu der verlorenen Seligkeit anweisen. Der Weise und der Einfältige, der Gelehrte und der Ungelehrte sollte daraus die höhe-re Weisheit lernen...⁴¹

És később:

Die heilige Schrift brauchet dahero nicht abgesonderte Worte, die nur den Philosophen allein bekannt, oder ihnen eigenthümliche Redensarten, so von andern nicht würden verstanden werden; sie redet auf eine solche Art, daß die Worte dem gemeinen Gebrauch gemäß, und die Sachen mit solchen Gleichnißen und Beyspielen erläutert werden, damit so viel möglich auch die Einfältigsten selbige gehörig faßen mögen.⁴²

A nyelvnek – és itt kétségtelenül az emberi nyelvről van szó – lehetővé kell tennie, hogy még a szellemileg műveletlenek is megértsék Isten üzenetének lényegét. A mate-matikai bizonyítások önmagukban tehát nem elegendőek! Knutzen ezután *A nyelv és a teremtés összehasonlítása vagy hasonlósága* alcím alatt pontokba szedve összefoglalja, hogy miért kell a teremtést és így a teremtet világot is olyan beszédnek és nyelvnek felfognunk, amely állandóan, azaz most is szól hozzánk. Több, számozott érvet hoz fel, az ötödik érve például a következő:

40 Friedrich Johann BUCK, *Philosophische Gedanken von der Schreibart der Heiligen Schrift, und ins besondere von der Mosaischen Beschreibung der Erschaffung des ersten Menschen; nebst einigen Anmerkungen von dem Ursprung, groben und subtileren Gehäuse, Tode, Auferstehung der Seelen, und anderen hieher gehörigen Warheiten* (Danzig: George Marcus Koch, 1745).

41 „A Szentírásnak minden embernek meg kell mutatnia az elveszett boldogsághoz vezető utat. A böl-cseknek és az egyszerűeknek, a tanultaknak és a tanulatlanoknak meg kell tanulniuk belőle a maga-sabb bölcsességet.” Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreibart der Heiligen Schrift, und ins besondere über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt, durch ein Göttliches Sprechen”, in Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Noth-wendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbe-sondere, aus ungezweiften Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird*, 273–296 (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1747^a), 276.

42 „A Szentírásnak tehát nincs szüksége különös kifejezésekre, amelyeket csak a filozófusok ismernek, vagy olyan sajátos szólásokra, amelyeket mások nem értenének meg; úgy szól hozzánk, hogy szavai megfeleljenek a köznapi használatnak, és a dolgokat olyan hasonlatokkal és példákkal magyarázza, hogy a lehető legegyszerűbbek is helyesen felfoghassák azokat.” Uo., 277–278.

5.) Wenn wir *sprechen*, so dauern unsere Worte, so lange wir reden; sie verlieren ihre Wirklichkeit, so bald wir zu reden aufhören. Die Schöpfung oder Wirkung Gottes ist von gleicher Art, die Creaturen sind *seine Worte*, [hb] sie haben seinen beständigen Einfluß nöthig; wenn er nicht die in der Schöpfung angefangene Wirkung beständig fortsetzte, würden alle Geschöpfe wieder in ihr voriges Nichts zurücke kehren.⁴³

A csak az emberi beszédhez kötött *Wirklichkeit*ot jobb híján valóságosságnak, míg az isteni megszólalás során kétszer is emlegetett *Wirkung*ot, szintén jobb híján, hatásnak fordíthatjuk. A fordítás így természetesen nem lesz figyelemmel a két német szó etimológiai rokonságára.⁴⁴

Knutzen alapján Isten szavai tehát nem elvont fogalmak kifejezései. Nincs taxonómia az ő szavai, az állandó isteni beszéd mögött. A szavak maguk is egyedülállóan teremtetett dolgok, és mindig Isten mondja ki őket. A teremtés így egy állandó aktus, a vulgármarxista terminológiát parafrázálva: ez a permanens teremtés nyelvi elmélete. Ez egyúttal természetesen megsemmisít minden érvet a deizmus mellett, és ez különösen fontos volt Knutzen számára, de megjegyzem, hogy Kalmár is sok-sok hexametert szentel a deizmus elleni küzdelemnek *Valóságos Magyar ABC*-jében.

Knutzen a továbbiakban arról értekezik, hogy Isten örök elméjében számtalan dolognak vannak képei (tulajdonképpen fogalommal bír azokról még valóságossá válásuk előtt), és amikor ezek *creaturá*vá válnak (tehát kimondatnak), akkor azok valójában az isteni elme képeinek ellenképei (Gegenbilder). Csak ezekhez van az embernek közvetlen hozzáférése, és ezért soha nem tudjuk Istent és gondolatait a maguk teljességében megragadni.⁴⁵ A lehető legteljesebb közvetlen hozzáférésnek is előfeltétele a megtérés értelmében vett újjászületés, szerinte az teszi lehetővé az ilyen típusú tapasztalás során a longinoszi értelemben vett *fenséges* megtapasztalását is. Ez a gondolat – szerintem – a pietizmus és az esztétika történetének kutatásában is új utakat mutathat.⁴⁶

Knutzen már említett egykori tanítványa, Friedrich Johann Buck szinte szó szerint ugyanazokkal a szavakkal kezdi könyvét, mint tanára, nevezetesen, hogy a Biblia minden szava a legnagyobb bölcsesség forrása. Azonban ő már az elején világossá teszi, hogy ez a felismerés csakis a megtérés eredménye lehet:

43 „5.) Amikor *beszélünk*, szavaink addig tartanak, amíg beszélünk; azonban elveszítik valóságosságukat, amint abbahagyjuk a beszédet. Isten teremtése vagy hatása ugyanilyen jellegű, a teremtetett dolgok *az ő szavai*, [HB] azoknak állandó befolyására van szükségük; ha nem folytatódna állandóan a teremtéskor megkezdett hatás, minden teremtmény visszatérne a korábbi semmibe.” Uo., 288.

44 A *Wirklichkeit* kifejezés valójában az olyan dolgot jelöli, ami hatást képes kifejteni abban az értelemben, hogy azt érzékszerveink felfogják. Ahhoz, hogy a kifejezés fordítása még bőven a 19. században is problémát jelentett, lásd Dávidházi Péter kiváló tanulmányát: DÁVIDHÁZI Péter, „Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 1–21.

45 KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreibart...”, 289–290.

46 Uo., 290.

Die mancherlei Wege, unsere wahre Glückseligkeit durch eine rechtschaffene Busse, und damit verknüpften Glauben in alle Ewigkeit zu befördern, sind schon zur Gnüge zureichend, uns die Spuren des göttlichen Verstandes in denen heiligen Blättern zu entdecken.⁴⁷

A szókins így inkább a pietizmus eszméinek felel meg, anélkül azonban, hogy figyelmen kívül hagyná az ismeretelméleti fogalmakat:

Die unmittelbaren Handlungen Gottes können von keinem Menschen *deutlich und vollständig begriffen* [HB] werden, weil sie iederzeit hiervon undeutliche Gedanken und dunkele Bilder haben müssen.⁴⁸

Deutlich und vollständig áll szemben az *undeutliche Gedankennel* és *dunkele Bilderrel*. A szövegrészhez írt jegyzetben tovább magyaráz. Bármely dolgot akkor tudunk tisztán és világosan felfogni, ha azt más dologtól határozottan meg tudjuk különböztetni. Nos, ugye, az Isten esetében ez nem áll fenn: „Ezért elkerülhetetlenül szükséges, hogy az emberek lelkében sötét/homályos képek legyenek Isten közvetlen cselekedeteiről.”⁴⁹

Kortárs ismeret- és nyelvelméleti fogalmakat használ, nyilván Wolff és közvetve Leibniz hatásáról van szó. Meglepő következtetése mégis az, hogyha egy szöveg a legtalálhatóbb figurális nyelven van megírva, akkor arra gyanakodhatunk, hogy a szerző maga a „saját megismerőképeségeiben nem korlátozott Isten”, vagy – tegyük hozzá – Isten által sugalmazott ember. Ez a magyarázat a Biblia figurális nyelvhasználatára (s egyúttal kimondva-kimondatlanul érv általában a figurális nyelvhasználat érvényessége mellett):

Der unendlich gütige Gott brauchte daher mittelbar solche Redensarten, welche uns die Sachen mehr in faßlichen Gleichnissen und Sinnbildern, als in ihrer wahren und schwer zu begreifenden Beschaffenheit abschildern.⁵⁰

És végezetül egy példa Johann Heinrich Tönnies *Szent hitvallása az észszerű istenfélelemnek* című, Halléban megjelent könyvéből arra, hogy a pietista értelemben vett újjászületéssel kapcsolatos ismeretelméleti spekulációk még a 18. század hatvanas éveiben is – akkor, amikor Kalmár a hallei intézményekkel aktív kapcsolatban állt – hatni tudnak. Tönnies szerint az újjászületés által:

47 „Az igaz bűnbánat és az ezzel együtt járó örökkévaló hit által az igazi boldogságunk előmozdításának különböző módjai már elegendőek ahhoz, hogy felfedezzük az isteni elme nyomait e szent levelekben.” Buck, *Philosophische Gedanken...*, 1–2.

48 „Isten közvetlen cselekedeteit egyetlen emberi lény sem képes *tisztán és teljesen felfogni* [HB], mert mindenkor homályos gondolatokkal és sötét képekkel kell rendelkeznie azokról.” Uo., 7.

49 Uo., 47.

50 „A végtelenül jóságos Istennek tehát szüksége volt az olyan kifejezésekre, amelyek a dolgokat inkább érthető példázatokban és allegóriákban mutatják be számunkra, mint azok valódi és nehezen felfogható természetében.” Uo., 27.

...wir sind neue Geschöpfe Gottes worden, der uns zu guten Werken bereitet hat, daß wir in selbigen ihm dienen sollen.

Ehhez közvetlen forrásként az Efezusiakhoz írt, és a Korintusiakhoz írt 2. levelet hivatkozva. Viszont a továbbiak saját következtetései, úgymint:

...alle Seelenkräfte sind gebessert, Geist und Sinn, Verstand und Wille sind geändert in einer neuen Geburt: Gott schaffet reine Herzen in denen, welche seine Diener werden...⁵¹

Mindezeket összekötve – és még a rengeteg egyéb, valamiképpen Halléhoz köthető és most nem idézett forrást – mintha egyre közelebb kerülnénk Kalmár György poétikájához, sajátos nyelvhasználatához, amelynek sajátosságait a *poema universale* műfaj-meghatározása kapcsán fentebb a következőképpen határoztam meg:

A látszólag tagolatlan, de jól kikövetkeztethető belső struktúrával bíró hexameter-folyamban már első olvasásra is szembeűnő: 1. a tapasztalt világ értelmezésének állandó kényszere, 2. a nyelv mint értelmezési eszköz (vagy a nyelv mint különleges eszköz) sajátos, túlburjánzóan figurális használata.

Így lesz Walter Benjamin, Martin Knutzen, August Hermann Francke és Kalmár György ugyanannak a kontextusnak része. Ugyanannak a még mindig csaknem ismeretlen és egyúttal nehezen érthető kontextusnak.

51 „...Isten új teremtményei lettünk, aki jó cselekedetekre készített minket, hogy azokban szolgáljunk neki. [...] Aki Isten szolgálatában él, az új teremtmény, akiben a régi eltávozott, és minden megújult. ...a lélekerő megjavul, szellem és elme, értelem és akarat megváltozik az újjászületés során: Isten tiszta szívet teremt azokban, akik az Ő szolgálivá válnak...” Johann Heinrich TÖNNIES, *Joh. Henr. Tönniens heilige Bekenntnislehre der vernünftigen Gottesgelartheit: Oder vernunft- und schriftmäßige Betrachtungen von den Eigenschaften und Werken Gottes für alle Bekenner des Ewigen* ([Halle]: [Buchhandlung des Waisenhauses], 1766), 578.